ларăмăр-ха. Çитменлĕхсем çинче чарăнса, вĕрентмесĕр, юлташла çакна калас килет пирĕн: хăш-пĕр сăвăсенче хистев сĕмĕ курăнать. Акă, сăмахран:

«Çĕр-шывран аякра,
Катара-катара,
Тусăмсем, чĕлхĕре асра тытăр!»

Кунта, паллах, поэт кăмăл-туйăм урхамахне ĕрĕхсе кайнă чухне чарма вăй-хал çитерейменни е çăварлăхлама манни сисĕнет.

«Эс хăв хыççăн йĕр мар, Тарăн касă хăвар...», — тет вăл тепĕр сăввинче. Йĕр юлсассăн та тем пекехчĕ. Тепри ĕмĕрне ĕмĕрлет — ывăл-хĕр те çитĕнтерейместь, йывăç та лартса аппаланмасть, çурт-йĕр те çавăраймасть. Унăн хĕресĕ çинче çуралнă тата вилнĕ паллăсем хушшинче пĕр йĕр кăна юлать, ахăртнех. «Хĕрарăм» сăвăра ытлашши хавхаланни пурах: «Анне, аппа, савни ятне Чĕм пур чухне çўлте тытатпăр.» Шаблонсем те тĕл пулкалаççĕ: «Ан пултăр вĕçĕ çак иçемĕн, Эп хатĕр ĕмĕр киленме.» Ĕнентерўллĕ мар. Сайра тĕл пулакан сăмахсемпе вырăнлă та виçеллĕ усă курать автор, анчах ăнлантарса пани кирлех. Сăмахран, «Тем, пулать-ши тухса хуш тĕлне...» Хуш — ырă, ырлăх пулнине сăвă вĕçĕнче ăнлантарса панă пулсан, тем пекехчĕ-çке... «Кĕтнĕ чух» сăвăра темшĕн малтан «чăкăтран та уйăх шурă, хĕр кăкри пек çаврака...», каярах «кĕсъере çўренĕ пуль-и, уйăх — çутă та яка,» — тет автор. Хĕр кăкăрĕ хăй вырăнĕнчех пултăрччĕ, кĕсъере вара... нухрат, иçмасса, якалса çўретĕр. Х. Муратов хăш-пĕр сăмахсене юрататъ-тăр. Тĕслĕхрен, «ĕнсе-ĕненсе», «çинеĕнсине», «ĕнсине-тĕнчене»... Чăнах та вăл енчен пирĕн классиксем те çылăхлă. Ухсай Яккăвĕ те «Ту урлă çул» романĕнче «Калля пичче — инçе (çинче)» рифмăсемпе ытлашшипех усă курнă.

Шанас килет, Хветĕр Муратовăн лирикăллă геройĕ малашне те кĕрешме вăй-хал çитерĕ, паянхи кулăш хавхине те çухатмĕ:

«Самант çĕклерĕ-тĕк хĕçне,
Тăрса юнавлăн пуç вĕçне, —
Ана каклиш кăтарт та эсĕ,
Ан ман витлевлĕн куç хĕсме...»

Андрей АЛЕКСЕЕВ

ÇĔНĔ ЧĂВАШ ÇЫРУЛĂХĔН ШУРĂМПУÇĔ

Пирĕн тăван çырулăх хăйĕн çулĕсемпе çамрăк мар. Чăваш сăмахĕсене хут çине çырса пичетленĕренпе 250 çул иртрĕ. Историксем çырнă тăрăх, чăваш сăмахĕсене чи малтан хут çине çырса пичетлекенĕ швед çарĕн капитанĕ Филипп Страленберг-Тауберт пулнă. Хăй вăл, 1709 çулта Полтава патĕнчи пĕр хаяр çапăçура I Петр çарне тыткăна лекнĕскер, 18 çул хушши Çĕпĕрте пурăннă, унти халăхсен йăли-йĕркине, чĕлхине, культурине сăнанă, тĕпченĕ. Раççейпе Ш'веци Ништадра мирлĕ договор тунă хыççăн вăл та тăван çĕршывне таврăнма ирĕк илнĕ (1727 ç.), çула май Хусанта чарăнса тăнă, унта тĕл пулнă чăвашсенчен 29 сăмах çырса илнĕ, 1730 çулта Стогольмра, хăй тыткăнра чух курни-илтни, сăнани çинчен «Историческое и географическое описание северной и восточной частей Европы и Азии» ятлă пысăк кĕнеке çырса кăларнă. Шăпах çавăнта пичетленнĕ те Parr (пĕрре), Wissi (виççĕ), Tavatta (тăватта), Belich (пиллĕк), Oltta (олттă, улттă), Vonna (воннă, вуннă), Kuel (хĕвел), Konn (кон, кун), Uich (уйăх), Ohra (ора, ура), Bois (поç, пуç) т. ыт. чăваш сăмахĕсем.

1769 çулхи май уйăхĕнче Наукăсен академийĕ, Кирилла Мефодий пуçарса янă славян çырулăх графикине тĕне хурса, «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» ятпа пĕрремĕш хут чăваш чĕлхи грамматикине пичетлесе кăларнă. Çакăн хыççăн ĕнтĕ чăваш чĕлхи Раççейри халăхсенчен чылай маларах хăйĕн гражданлăх правипе статусне илнĕ.

1800—1830 çулсенче те чăвашсем валли темиçе хут та çырулăх тума тытăнса пăхнă. Ку вăхăтри чăваш чĕлхеçисенчен уйрăмах Р. Рожанский, И. Руссановский, Г. Рожанский, А. Алмазов, С. Эльпидин, В. Вишневский, В. Громов ячĕсемпе вĕсен ĕçĕсене асăнса хăвармалла. Анчах вĕсен чăваш чĕлхине юрăхлă çырулăх тăвас ырă тĕллевпе ĕмĕчĕ XIX ĕмĕрĕн 70-мĕш çулĕсемччĕнех пурнăçланайман.

Аякран, ĕмĕрсен чăтлăхĕ витĕр, вăрах çуталса килнĕ чăн-чăн чăваш çырулăхĕн илемлĕ шурăмпуçĕ — И. Яковлев пуçарса янă çырулăх ĕмĕрĕн шурăмпуçĕ. Чăвашсен хальхи çырулăхне И. Яковлев пек хастар, тăван халăхне чунтан-чĕререн юратса ырă сунакан, унăн малашĕ ĕмĕчĕпе шухăш-кăмăлне, хуйхи-суйхине витĕр курса тăракан пысăк чĕреллĕ çын çеç малалла аталантарса яма пултарнă.

Чăвашсене вăйпах Христос тĕнне йышăнтарни те вĕсен çырулла культурине славян просветителĕсем Кирилпа Мефодий пăлхарсем пуçарса янă çырулăх никĕсĕ çинче çĕнĕрен йĕркелесе яма пулăшнă, чăвашла кĕнекесем кăларас ĕçе хăвăртлатнă. Кивĕ çырулăх тапхăрĕнче (1769—1870) тĕн содержаниллĕ çирĕме яхăн чăвашла кĕнеке пичетлесе кăларнă. Анчах вĕсем пурте тенĕ пекех чĕлхепе стиль тĕлĕшĕнчен юрăхсăр куçарусем пулнă-ха.

XIX ĕмĕрĕн иккĕмĕш çуррине патша правительстви Российăри капитализма хăвăртрах аталанма май паракан хăшпĕр реформăсем туса ирттернĕ: 1861 çулхи февральте крепостной правăна прахăçланă, ун хыççăнах земствăна, суда, цензурăна, çутĕçне çĕнĕлле йĕркеленĕ. 1864 çулта кĕпĕрнесемпе уессенчи земство учрежденийĕсем çинчен калакан положенисене çирĕплетнĕ. Çакă кĕпернесемпе уессенчи земствăсене хуçалăхпа халăха вĕрентес ĕççене, вырăнти условисене курса, çĕнĕлле йĕркелеме тата ертсе пыма ирĕк панă. 1864 çултах правительство пуçламăш халăх училищисем çинчен калакан çĕнĕ положение çирĕплетнĕ. Вăл хăшпĕр учрежденисемпе уйрăм çынсене шкулсем уçма та ирĕк панă. Çавăн пек уйрăм çынсем хăйсен килĕсенче уçнă шкулсем 1867 çул тĕлне Чĕмпĕрте кăна 18 шутланнă.

1866 çулта çутĕç министрĕ, вăлах синод оберпрокурорĕ пулнă Д. А. Толстой графпа Хусанти тĕне кĕнĕ тутар ачисен шкулĕнче ĕçленĕ Н. И. Ильминский Хусан вĕренў округĕнче халăха вĕрентес ĕç мĕнле аталаннине тĕрĕсленĕ, çавна май вĕсем Атăл тăрăхĕнчи вырăс мар халăхсен пурнăçĕпе, шкулĕсемпе паллашнă.

Чăвашсем, марисем, удмуртсем, мусульман тĕнне йышăнса, тутара тухни пăшăрхантарнă, çавна май Хусан вĕренў округĕнчи вырăс мар халăхсене вĕрентес ĕçе тĕпренех çĕнĕлле йĕркелеме хистенĕ. Патша Раççейĕн çутĕç министерстви сĕннипе тĕрĕслев итогĕсене, педагогикăпа методика ыйтăвĕсене Хусанта, Петербургра пухнă канашлусенче çине-çинех сўтсе явнă. Уйрăм шкулсенче тăван чĕлхепе вĕрентме юрани-юраманни пирки хĕрў тавлашусем пуçланнă. Ку ыйту пирки Çутĕç министерстви те татăклă сăмах калайман. 1866 çулта çак тавлашăва татса парас тĕлĕшпе Хусан вĕренў округĕнче ятарласа комисси йĕркеленĕ. Комиссие Хусан вĕренў округĕн попечительне П. Д. Шестакова, Хусанти тĕне кĕнĕ тутарсен шкулĕн заведующине Н. И. Ильминские, Хусан вĕренў округĕнчи чăваш шкулĕсен инспекторне Н. И. Золотницкие, Кĕпернери халăх училищисен директорне М. М. Земфирова тата Хусан тĕн академийĕн профессорне Е. А. Малова кĕртнĕ. Комисси ертсе пынипе 1866—1870 çулсенче Хусан вĕренў округĕнчи чăваш, мари, удмурт, Çĕпĕрти тата Вăтам Азири халăхсен шкулĕсенче тăван чĕлхепе хăçан мĕнле тата мĕн чухлĕ усă курмалли çинчен тĕплĕн сўтсе явнă.

Атăл тăрăхĕнчи халăхсене вĕрентес тĕлĕшпе 1867 çулта йĕркеленĕ Гурий святой ячĕпе хисепленекен Тăванлăх обществи те пархатарлă ĕç тунă. Вăл пулăшнипе Хусан кĕпĕрнинчи чăваш, мари, удмурт, тутар, вырăс ялĕсенче нумай шкул уçнă.

Вырăс мар халăхсене вĕрентес ыйтупа тĕрлĕ тавлашусем пулса иртнĕ. Тăватă çула яхăн пынă дискусси материалĕсене тĕплĕн тишкернĕ хыççăн комисси Н. И. Ильминскипе Н. И. Золотницкий тутар, чăваш тата мари шкулĕсенче тĕрĕслесе пăхнă педагогикăпа методика системине ырласа йышăнать, Атăл тăрăхĕнчи шкулсенче тăван чĕлхепе вĕрентме ирĕк

памалли ҫинчен калакан положени проектне ҫырса хатӗрлет. Ҫав проекта 1870 ҫулхи мартӑн 26-мӗшӗнче правительство ҫирӗплетнӗ. Положени чӑваш, мари, удмурт, ҫавӑн пекех Ҫӗпӗрти, Вӑтам Азири халӑхсен шкулӗсенче ачасене тӑван чӗлхепе вӗрентме ирӗк панӑ.

XIX ӗмӗрӗн 60—70 ҫулӗсенче Атӑл тӑрӑхӗнчи вырӑс мар халӑхсене ҫутта кӑларас тӗлӗшпе уйрӑмах Хусан университечӗн профессорӗ Н. И. Ильминскипе Н. И. Золотницкий нумай тӑрӑшса ӗҫленине палӑртмалла. Часах вӗсем Атӑл тӑрӑхӗнчи вырӑс мар халӑхсен чӗлхине юрӑхлӑ ҫырулӑх тӑвас юхӑма пуҫарса янӑ.

Ҫамрӑк И. Яковлев 1864 ҫултах, Атӑл тӑрӑхӗнчи кӗпернесенче ҫӗр виҫсе ҫӳренӗ вӑхӑтра, тӑван халӑх валли ҫырулӑх тӑвасси ҫинчен ӗмӗтленнӗ. Унӑн асаилӗвӗсенче ҫапла йӗркесем пур: «1864 ҫулта эпӗ Сызрань уесӗнчи Винновка салинче ӗҫлеттӗм. Эпӗ кунта хытӑ чирлесе ӳкрӗм, вилес патнех ҫитнӗччӗ ӗнтӗ. Сасартӑк салана пар лашапа Долгорукова княгиня имемнийӗн управляющийӗ О. Косинский поляк пырса ҫитрӗ. Ҫӗр виҫекен ҫын кирлӗ пулнӑран тӳрех вӑл ман пата пычӗ. Эп чирлине курсан, мана хӑйпе пӗрлех княгиня именине илсе кайрӗ. Килте Косинскисем полякла калаҫатчӗҫ, вулатчӗҫ. Кунта эпӗ поляксен те хӑйсен ҫырулӑхӗ пурри ҫинчен пуҫласа илтрӗм. Мана, хам чӑваш пулнӑ май, тӑван чӗлхепе ҫырнӑ кӗнекесем ҫукки хытӑ пӑшӑрхантарчӗ».

Чӗмпӗр гимназийӗн 5-мӗш класӗнче вӗреннӗ чухнех вунтӑхӑр ҫулхи И. Я Яковлев чӑваш чӗлхине тӗпчекен Н. И. Золотницкин 1867 ҫулта пичетленсе тухнӑ «Сьолдалык кнеге» пирки ҫырнӑ рецензире ҫапла каланӑ: «Аслӑ ҫулсенчен тата вырӑссенчен аякра пурӑннӑ май, Хусанпа пирӗн кӗпӗрнери (Чӗмпӗр кӗпӗрни. — А. А), Кӑрмӑшпа Пӑва уесӗнчи чӑвашсем вырӑс чӗлхипе ҫывӑх паллашаймаҫҫӗ. Ҫавӑнпа та чӑваш ҫыннине вырӑсла ҫырнӑ кӗнекесем мар, «Сьолдалык кнеге» пек чӑвашла ҫырнӑ кӗнекесем ытларах усӑ кӳме пултараҫҫӗ. Юлашкинчен эпӗ тата господин авторӑн чӑваш чӗлхинчи сасӑсене вырӑс чӗлхи саспаллийӗсемпе палӑртас мелӗ пирки пӗр-ик сӑмах каласшӑн. Чӑваш чӗлхинчи пур сасӑсене те вырӑс чӗлхи саспаллийӗсемпе палӑртма май килмест. Ҫавӑнпа та эпӗ чӑваш чӗлхинчи хӑшпӗр сасӑсене палӑртма уйрӑм ҫӗнӗ саспаллисем кирлӗ тесе шутлатӑп. Чӑнах та, господин автор кӗнекере хӑш-пӗр паллӑсемпе усӑ курать, анчах вӑл ҫав паллӑсем мӗне пӗлтернине ӑнлантарса памасть. Ҫавӑнпа та вӗсен пӗлтерӗшне чӑваш ҫынни тӳрех тавҫӑрса илеймест», — тенӗ.

1868 ҫулта И. Я. Яковлев Чӗмпӗр хулинче хӑй шучӗпе чӑваш шкулӗ уҫнӑ. Ҫак ӗҫре ӑна малтан хула гимназийӗн директорӗ И. В. Вишневский тата 1869 ҫулта Чулхуларан Чӗмпӗре куҫса килнӗ И. Н. Ульянов инспектор нумай пулӑшнӑ.

1870-1875 ҫулсенче И. Я. Яковлев Хусан университетӗнче вӗреннӗ. 1870 ҫулхи пӗр кӗрхи кун вӑл Хусан университетӗнче арабпа тутар чӗлхисем вӗрентекен Н. И. Ильминский профессорпа ҫывӑх паллашать. Николай Иванович чӑвашсем валли ҫӗнӗ ҫырулӑх тӑвасси ҫинчен сӑмах пуҫарать. Ҫамрӑк Иван Яковлев студентӑн шухӑш-ӗмӗтне ырласа, профессор ӑна пулӑшма килӗшет. XVIII ӗмӗр вӗҫӗпе XIX ӗмӗрӗн пӗррремӗш ҫурринче пичетленсе тухнӑ чӑваш кӗнекисене тӗплӗн тишкерсе тухнӑ хыҫҫӑн Н. И. Ильминскипе И. Яковлев малтанхи тӑлмачсем, ҫавӑн пекех Хусан вӗренӳ округӗнчи чӑваш шкулӗсен инспекторӗ пулнӑ Н. И. Золотницкий те чӑваш чӗлхин тӗп законӗсене ҫителӗклӗ таран тӗрӗс пӗлменни тата вӗсен пӗтӗм чӑваш халӑхне тивӗҫтермелле литература чӗлхи тӑвас идейипе принципӗ йӑнӑш пулнине асӑрханӑ.

Н. И. Ильминский профессор И. Я. Яковлева чи малтанах чӑвашсен калаҫу чӗлхине сӑнама, унти сасӑсен шучӗпе пахалӑхне тӗрӗс палӑртакан алфавит тумалли ҫинчен вӗрентнӗ. И. Яковлев ҫак пысӑк ӗҫе чи малтан университетра историпе филологи факультечӗн арабпа тутар чӗлхисен уйрӑмӗнче вӗренекен В. А. Белилин вырӑса, тӗне кӗнӗ тутар ачисен Хусан шкулӗнче вӗренекен С. Н. Тимрясов чӑваша, Чӗмпӗр чӑваш шкулӗнче ӗҫлекен А. В. Рекеева, Пӑва уесӗнчи Пимӗрсел шкулӗнче ӗҫлекен Т. П. Петров учителе, Пӑва уесӗнчи Кӑнна Кушни ялӗнчи И. И. Иванов учителе, Ҫӗрпӳ уесӗнчи Ямаш ялӗнчен учительсем хатӗрлекен Хусан семинарине вӗренме пынӑ Д. ф. Филимонов чӑваша явӑҫтарнӑ, пӗрле пухӑнса, тӗпчев-сӑнав ирттернӗ.

Чӑваш ҫырулӑхне тума ҫӑмӑлах пулман. Чи малтанах чӑваш чӗлхинчи сасӑсен шучӗпе пахалӑхне тӗпчесе пӗлмелле, вӗсене палӑртмалли саспаллисен йӗркине (алфавитне) тумалла. Ҫавсене тума чи малтан, тимлӗн сӑнаса, чӗлхери сасӑсем пуплевре хӑҫан мӗнле илтӗннине пӗлмелле, унтан тата вӗсене ҫырура палӑртмалли саспаллисем пирки те шухӑшламалла пулнӑ-ха.

Сӑмах май каласан, И. Я. Яковлевӑн ҫырулӑх тӑвас тӗлӗшпе ӗҫлекен ушкӑнӗнчи ҫамрӑксем кашниех, хӑйсен тӑван чӗлхине пӗлнисӗр пуҫне, тата темиҫе ют чӗлхе пӗлнӗ. И. Я. Яковлев хӑй те, чӑвашла, вырӑсла пӗлнисӗр пуҫне, тутарла та лайӑх пӗлнӗ, калаҫнӑ.

Вырӑс пулнӑ май, В. Белинин чӑваш чӗлхинчи сасӑсен шутне, вӗсен пахалӑх паллисене, хӑвӑртах уйӑрса илме, тӗрӗс палӑртма пултарнӑ. Н. И. Ильминскипе И. Я. Яковлев аса илнӗ тӑрӑх, вӑл чӗлхе ӑслӑлӑхне аван чухлакан ӗҫчен студент пулнӑ.

Чӑваш чӗлхи алфавичӗн малтанхи варианчӗсене тунӑ вӑхӑта аса илсе, 1884 ҫулта Н. И. Ильминский профессор ҫапла ҫырнӑ: «Манӑн Василий Алексеевич Белилин ятлӑ студент пурччӗ. Ҫак нумай пӗлме тӑрӑшакан ӗҫчен ҫамрӑк арабпа тутар чӗлхисем вӗренетчӗ. И. Яковлев мана тата В. Белилинпа паллашнӑ хыҫҫӑн, тутарпа чӑваш чӗлхисем пӗр-пӗрне ҫывӑх пулнине асра тытса эпӗ ӑна чӑваш чӗлхине сӑнаса вӗренме сӗнтӗм. Ҫав тӗллевпех И. Яковлевпа В. А. Белилина тӗне кӗнӗ тутар ачисен Хусан шкулӗнче вӗренекен Сергей Тимрясов чӑвашпа паллаштартӑм. Вӑл тутарла та, чӑвашла та аван пӗлетчӗ. С. Н. Тимрясов сасӑпа чӑвашла вуланӑ текста В. А. Белилин вырӑс чӗлхи алфавитӗнчи саспаллисемпех, чухӑмӑн чӑвашлах ҫыратчӗ. Вӗсем ҫапла ӗҫлесе, вырӑсларан тутарла куҫарнӑ тӗн кӗнекисене пӗр-ик эрне хушшинче пӗтӗмпех чӑвашла куҫарса пӗтерчӗҫ. Ҫав куҫарусем вара 1871 ҫулхи ҫуллахи каникулччене алӑ тивмесӗр выртрӗҫ. Каникул ҫитсен, И. Яковлев В. Белилинпа С. Тимрясова иккӗшне те хӑй ҫуралса ӳснӗ Кӑнна Кушкине, унтан Чӗмпӗрти чӑваш шкулне илсе кайрӗ. Кунта вӗсем В. А. Белилинӑн чӑвашла ҫырнӑ тетрачӗсене, вӗренекенсемпе пӗрле вуласа, итлесе сӳтсе яврӗҫ. Чӑнах, малтан унӑн ҫырӑвӗнче ҫирӗп йӗркех пулман. Ҫавӑнпа та вӗсем умне: «Чӑваш чӗлхинчи сасӗсене палӑртнӑ чух вырӑс чӗлхи алфавитӗнчи саспаллисемпе мӗнле усӑ курмалла? Малашне тата мӗн тумалла?» — ыйтусем тухса тӑнӑ. Хӑйсен ӗҫӗ ҫинчен ялан манпа канашларӗҫ. Унтан тата вӗсем час-часах Хусан тӗн академийӗнче ӗҫлекен Г. С. Саблуков профессорпа калаҫатчӗҫ.

Малтан вӗсем чӑваш чӗлхинчи кашни хупӑ сасӑн ҫемҫелӗхне палӑртма тесе фини ученӑйӗсем хӑйсен тӗпчевӗсенче усӑ куракан кӗске вертикаллӗ штрих евӗрлӗ паллӑсем лартса тухнӑччӗ. Ҫурма усӑ сасӑсене (хальхи ӑ, ӗ сасӑсене. — А. А) авалхи славян чӗлхинчи ъ ь саспаллисемпе палӑртатчӗҫ. Ҫапла ӗҫлесе, вӗсем букварь пичетлесе кӑларчӗҫ. Ҫав букварьпе шкул практикинче усӑ курма, чӑнах та, йывӑрччӗ ӗнтӗ. Кӗнекене типографире пичетленӗ чух леш вертикаллӗ штрих паллӑсем час-часах хуҫӑлса аптратрӗҫ, ҫырнӑ чух та вӗсем самаях кансӗрлетчӗҫ. Ҫитменнине тата вырӑс чӗлхинчи ъ, ь саспаллисене сӑмах вӗҫӗнче ҫеҫ ҫырма хӑнӑхнӑ хӑшпӗр вырӑс священниксем И. Я. Яковлев букварӗнче ҫав саспаллисем сӑмах пуҫламӑшӗнче те, варринче те, вӗҫӗнче те пулнине курсан, хытах тарӑхатчӗҫ. Каярахри кӑларӑмӗсенче И. Яковлев ъ , ь саспаллисене ӑ, ӗ саспаллисемпе улӑштарчӗ.»

Ҫырулӑх — чи малтан ҫыруллӑ культура никӗсӗ. Чӑнах та, И. Я. Яковлевпа унӑн ӗҫтешӗсене чӑваш чӗлхин пурне те тивӗҫтерекен ҫӗнӗ алфавитне тума ҫӑмӑлах пулман. Пӗтӗм чӑваш халӑхне ӑнланмалла, ҫырма ансат та ҫӑмӑл ҫырулӑх тӑвас тесе, хастар ҫамрӑксем тӑрӑшса ӗҫленӗ: 1871—1873 ҫулсенче вӗсем чӑваш чӗлхи алфавичӗн виҫӗ тӗрлӗ вариантне туса, вӗсене шкул практикинче сӑнаса пӑхнӑ, чи ӑнӑҫлине ҫырура усӑ курма йышӑннӑ.

1871-1873 ҫулсенчи ҫуллахи каникул вӑхӑтӗнче И. Я. Яковлев хӑйӗн юлташӗсене Кӑнна Кушкипе кӳршӗри чӑваш ялӗсене виҫӗ хутчен экспедицие илсе кайнӑ. Ялти хресченсене пухса, вӗсен калаҫӑвне тимленӗ, малтанхи букварьсем валли халӑх сӑмахлӑхӗн лайӑх тӗслӗхӗсене ҫыра-ҫыра илнӗ, вӗсен конструкцийӗ, унта шухӑш мӗнле йӗркеленнине, сӑмахсен пуплеври вырӑнне, сасӑсен хытӑлӑхпа ҫемҫелӗх паллисене сӑнанӑ, тӗпченӗ, пӗтӗм чӑваш халӑхне юрӗхлӑ ҫырулӑх тӑвас тесе ырми-канми ӗҫленӗ.

Чӑваш чӗлхинчи сасӑсен хисепне тӗрӗс палӑртас тесе, малтанхи вӑхӑтра уйрӑмах В. А. Белилин студент тӑрӑшса ӗҫленӗ. Каярахпа вара ҫак ӗҫе И. Я. Яковлев тата С. Н. Тимрясова, А. В. Рекеева, И. И. Иванова, Т. П. Петрова, Д. ф. Филимонова хутшӑнтарнӑ. Вӗсем сӑнавсем тӑва-тӑва чӑваш чӗлхинчи хытӑ тата ҫемҫе хупӑ сасӑсем кӗске усӑ сасӑсем ӑ, ӗ пуррине асӑрханӑ. Ҫапла тӑрӑшса ӗҫленӗ май, вӗсем чӑваш чӗлхинчи 9 усӑ сасӑ ъ (хальхи ӑ вырӑнне), ь (хальхи ӗ вырӑнне) а, е, и, о, у, ы, ӳ, тата 38 хытӑ хупӑ сасӑпа ҫемҫе хупӑ сасӑ — пӗтӗмпе 47 тӗрлӗ сасӑ пуррине палӑртнӑ.

Ҫакӑнпа И. Яковлевпа унӑн вӗрентекенӗсем чӑваш чӗлхин ҫӗнӗ алфавитне йӗркелес тесе ир-

ттернĕ сăнавăн малтанхи тапхăрĕ вĕçленнĕ. Ку вăл çĕнĕ чăваш çырулăхне пултарас тесе тунă алфавитăн пĕрремĕш вариантчĕ çеç пулнă-ха.

Чăваш чĕлхи алфавичĕн малтанхи çак вариантчĕпе усă курса, И. Я. Яковлев «Чăваш ачисене çырăва вĕренмелли кĕнекен» алçырăвне хатĕрлесе çитернĕ. 1871 çулхи ноябрĕн 15-мĕшĕнче (çĕнĕ стильпе ноябрĕн 27-мĕшĕнче) ăна святитель Гурий ячĕпе хисепленекен Тăванлăх обществин Н. И. Ильминский председатель пулса ертсе пыракан совечĕ пичетлесе кăларма çирĕплетнĕ. Ăна 1872 çулхи январьте Хусанта К. А. Тилли хуçа типографийĕнче 1200 экземпляр пичетлесе кăларнă.

Чăваш чĕлхи алфавичĕн пĕрремĕш вариантне тунă тапхăрта та, малтанхи чăвашла букварь алçырăвне пичете хатĕрленĕ чух та И. Я. Яковлев И. Н. Ульянов инспекторпа çыхăну тытса тăнă, унăн канашĕсене тимленĕ. Акă, сăмахран, И. Яковлев 1871 çулхи октябрĕн 24-мĕшĕнче И. Н. Ульянов патне янă пĕр çырăвĕнче çапла çырнă: «Эсир попечительтен (Хусан вĕренӳ округĕн попечителĕ П. Д. Шестаков. — А. А.) эпир В. Белилинпа чăваш ачисене пуçламăш классенче вулама-çырма вĕрентме хатĕрленĕ букварьпе усă курма тытăнмалли ирĕк илсе пĕлтерсе çырнă хута илтĕр пулĕ. Çывăх вăхăтрах çак учебника сутма тытăнĕç. Кашни экземплярĕ 13 пус тăрать. Унăн хакĕ, типографи тăкакĕсене шутласан, эпир малтан палăртса хуниччен 5 пус ӳсрĕ. Эпир, çав букваре пичетлесе кăларса, пĕр пуслăх тупăш та, гонорар та илме ĕмĕтленмен те, шутламан та», -тенĕ.

Чăваш чĕлхи алфавичĕн пĕрремĕш вариантчĕн пысăк çитменлĕхĕсем пурри палăрнă: çемçе хупă сасăсене палăртма усă курнă вертикаллĕ патаксем кĕнеке пичетленĕ чух хуçăлса аптратнă, çырура та ... алă майлах пулман. Çавăнпа та И. Я. Яковлев 1872 çултах Н. И. Ильминский профессор, Хусан тĕ... академийĕн профессорĕ Г. С. Саблуков (1804-1880), Хусан университетĕн вырăс литературин кафедрин профессорĕ Н. Н. Булич (1821-1910) сĕнĕвĕсене шута илсе, чăваш алфавичĕн 27 саспаллирен тăракан иккĕмĕш вариантне туса хатĕрленĕ. Унта вăл малтанхи алфавитра пулнă янăракан хытă хупă сасăсене палăртакан б, г, д, ж, з саспаллисене тата малти ретри уçă сасăсем юнашар тăракан хупă сасăсене çемçетнине асра тытса, леш вертикаллĕ штрих евĕрлĕ паллăсене кăларса пăрахнă. Çав çулах алфавитăн çак çĕнĕ вариантчĕпе усă курса, И. Я. Яковлев Хусанта «Çырăва вĕренме тытăнмалли кĕнеке» иккĕмĕш хут сăнаса пăхас тĕллевпе пичетлесе кăларнă.

1873 çул пуçламăшĕнче вăл чăваш алфавичĕн 25 саспаллирен тăракан (вырăс чĕлхинчи 17 саспалли çумне чăваш чĕлхинчи сасăсен хăйевĕрлĕхне палăртакан 8 саспалли хушнă) виççĕмĕш вариантне туса хатĕрленĕ, çак çĕнетнĕ алфавитпа усă курса, çĕнĕрен букварь пичетлесе кăларнă. Çĕнĕ кăларăмăн пĕр экземплярне И. Я. Яковлев Чĕмпĕр кĕперненчи халăх училищисен инспекторне И. Н. Ульянова ярса панă пулнă. Хăйĕн 1873 çулхи апрелĕн 5-мĕшĕнче янă ответлă çырăвĕнче вăл И. Я. Яковлев студента çапла çырса пĕлтернĕ: «Эпĕ ĕнер çырупа пĕрле сирĕн кĕнекен экземплярне те илтĕм. Ăна пичетлесе пĕтернĕшĕн эпĕ те Сирĕнпе пĕрлех савăнатăп. Хам енчен эпĕ сире, май пур таран, ăна чăваш шкулĕсене çитерме пулăшатăп», — тенĕ И. Н. Ульянов.

Çапла ĕнтĕ çĕнĕ чăваш çырулăхне тунă чухне И. Яковлев пĕччен пулман. Ăна çак ертсе тата хавхалантарса пыраканĕ чи малтан Н. Ильминский профессор пулнă.

Унсăр пуçне тата И. Я. Яковлева тăван халăхшăн, унăн çырулăх культурипе шкулĕшĕн тунă çак питех те пысăк пĕлтерĕшлĕ ĕçре В. А. Белилин вырăспа С. Н. Тимрясов , А. В. Рекеев, И. И. Иванов, Т. П. Петров, Д. Филимонов чăвашсем хастар пулăшнă. И. Яковлев хăйĕн асаилĕвĕсемпе çырăвĕсенче вĕсене кашниех ырăпа асăнать, ĕмĕр тăршшипех вĕсемпе туслă çыхăну тытса тăнă, йывăр самантра вĕсем пĕр-пĕрне укçа-тенкĕ, апат-çимĕç парса та пулăшнă.

Камсем пулнă-ха вĕсем, И. Я. Яковлевпа çĕнĕ çырулăх тума хутшăннă, чăваш халăхĕн çырулла культурине çĕклессишĕн чĕререн тăрăшса ĕçленĕ çак хастар çынсем?

Василий Алексеевич БЕЛИЛИНА (1852—1932) эпир уйрăмах ырăпа асăнма тивĕç. Вăл 1852 çулта Хусанта мещен çемйинче çуралнă. Хусан университетĕн историпе филологи факультетĕн арабпа тутар чĕлхисен уйрăмне вĕренме кĕнĕ. Университетра вĕреннĕ çулсенче Н. И. Ильминский сĕнĕвĕпе килĕшсе, вăл чи малтан, И. Я. Яковлевпа юнашар тăрса, çĕнĕ чăваш çырулăхне тума хутшăннă.

И. Я. Яковлев хăй В. А. Белилинпа пĕрле ĕçленĕ вăхăта аса илсе, Октябрь революцийĕ хыççăн çапла çырнă: «Ильминский хушнипе эпир Белилинпа иксĕмĕр Кăнна Кушкипе унăн таврашĕнчи чăваш ялĕсене темиçе хут та экскурсире пултăмăр, чăвашсем мĕнле калаçнине сăнарăмăр. Уйччен пачах чăвашла пĕлмен Белилин чăвашла хăвăрт вĕреннине курса тĕлĕнтĕм. Белилин типтерлĕ, ĕçе тĕплĕ тума юратакан, тӳрĕ кăмăллă, кирек хăçан та çынна пулăшма хатĕрччĕ. Эп вăл малаш ĕмĕтлĕ, политикăна чухлакан çын пулнине те пĕлнĕ. Вăл ют çĕршывсене политэмигрантсемпе тĕл пулма та кайса çӳретчĕ, тĕрлĕ политкружока хутшăннăшăн айăпа кĕнĕ çынсене пулăшатчĕ. Çуллахи каникул вăхăтĕнче чăваш ялĕсене эпир унпа Николай Иванович Ильминский сĕннипе кайса çӳреттĕмĕр. Çав çулçӳревсене эпир патшалăх шучĕпе мар, хамăр укçапах кайса çӳреттĕмĕр», — тенĕ.

1871 çулхи июнĕн 24-мĕшĕнче Н. И. Ильминский патне янă пĕр çырăвĕнче И. Яковлев, унпа пĕрле Тăхăръял таврашĕнче пулнипе аса илсе, Белилин çинчен çапла çырнă: «В. А. Белилин каçса кайсах чăваш пикисен тĕлĕнмелле илемлĕ юррисене итлесе савăнать, сăмахĕсене çырса илет. Унăн шучĕпе, çав юрăсем пысăк хака тивĕç, унта чăн-чăн поэзи пур», — тет. 1874 çулта В. А. Белилин университетран вĕренсе тухнă. Унтан пĕр улшăнмасăр 33 çул хушши, Хусан хулинчи гимназисемпе училищĕсенче вырăс чĕлхипе литератури вĕрентсе пурăннă, 11 çул хушши Хусанти 2-мĕш реальнăй училище директорĕнче ĕçленĕ.

1920-1923 çулсенче, мĕн пенсие тухиччен, Тутар Республикин çутĕç ĕçченĕсен профсоюз аппаратĕнче ĕçленĕ. 1923 çулта, 71 çул тултарсан, В. А. Белилин пенсие тухнă, 1932 çулта, 81 çул урлă каçсан, Хусанта вилнĕ.

Çĕнĕ чăваш çырулăхне тума хастар хутшăннăшăн тата çуралнăранпа 80 çул тултарнă ятпа 1932 çулхи октябрĕн 8-мĕшĕнче Совет правительстви (ВЦИК) В. А. Белилина «Ĕç Геройĕ» хисеплĕ ят панă.

Йывăр самантсенче чăваш халăхне çутта кăларма, унăн çырулла культурине малалла аталантарма вăй хунă çывăх юлташĕсене И. Я. Яковлев кирек хăçан та хисепленĕ, вĕсен хутне кĕнĕ, май пур таран пулăшма тăрăшнă. Сăмахран, выçлăх çулсенче (1921—1922), И. Я. Яковлев сĕнĕвĕпе килĕшсе, Чăваш область ĕçтăвкомĕ В. А. Белилина икĕ хутчен 20-шер пăт çăнăх парса пулăшнă.

Сергей Николаевич ТИМРЯСОВ 1851 çулта хальхи Тутар Республикинчи Читай районне кĕрекен Ишел ялĕнче тĕне кĕмен чăваш хресченĕн çемйинче çуралнă. Малтанах вăл тăван ялĕнчи шкулта вĕреннĕ. Унтан ăна Н. И. Ильминский чĕннипе тĕне кĕнĕ тутар ачисен Хусанти шкулне вĕренме илнĕ. Кунта вăл 1872 çулхи январьчен пурăнать, И. Я. Яковлева çĕнĕ çырулăх тума хастар пулăшать. Тутарсем хушшинче çуралса ӳснĕрен вăл тутарла та аван пĕлнĕ, çакă вара ăна тутарла çырнă христиан содержанилле тĕн кĕнекисене чăвашла куçарас чух та пулăшнă. 1871 çул пуçламăшĕнче С. Н. Тимрясов И. Я. Яковлевпа тата В. А. Белилинпа пĕрле чăваш чĕлхинчи сасăсене, вырăспа тутар чĕлхисенчи сасăсемпе танлаштарса, тĕпчеме хутшăннă.

1872 çулхи январьтен пуçласа май уйăхĕччен С.Н. Тимрясов Чĕмпĕр чăваш шкулĕнче учительте ĕçленĕ. 1872 çулхи июлĕн 2-мĕшĕнче Н. И. Ильминский хута кĕнипе вăл Хусанта пуçламăш шкул учителĕн ятне илме экзамен тытнă. Унтан ăна хăй ӳснĕ Читай уесĕнчи Ишел ялне тĕне кĕнĕ тутарпа чăваш ачисене вĕрентме янă.

1874—1877 çулсенче С. Н Тимрясов Хусанта вырăс мар халăхсем валли учительсем хатĕрлекен семинарире вĕреннĕ. Çакăн хыççăн И. Я. Яковлев ыйтнипе ăна каллех Чĕмпĕр чăваш шкулне ĕçлеме чĕнсе илнĕ. Кунта вăл 1877—1880 çулсенче ĕçленĕ, И. Я. Яковлева букварьсен çĕнĕ кăларăмĕсене хатĕрлеме, тĕн кĕнекисем куçарма пулăшнă. 1880— 1883 çулсенче С. Н. Тимрясов — Чистай уесĕнчи Сĕнчелти чăваш шкулĕн учителĕ, кунта вăл пулас паллă Н. М. Охотников математикпа паллашнă. 1885—1886 çулсенче çав уесри Кивĕ Мăкшăелти шкулта чăваш ачисене вĕрентнĕ.

С. Н. Тимрясов юлашки çулĕсене Чистай уесĕнче Чăваш Шупашкарĕ ялĕнчи шкулта ĕçлесе ирттернĕ. 1910 çулхи июлĕн 23-мĕшĕнче, 58 çул тултарсан, С. Н. Тимрясов çĕре кĕнĕ.

С. Н. Тимрясов пултарулла учитель пулнă. Ун пирки архив материалĕсенче шкул отчечĕсенче ăшă сăмах каласа çырнă йĕркесем нумай. Акă, «Годичное собрание братства святителя Гурия» журналăн 1874 çулхи кăларăмĕнче ун пирки çапла çырнă: «Тимрясов обладает природным мягким характером, с любовью и ревностью исполняет свою учительскую обязанность и, таким образом, вполне оправдывает доверие к нему братства и заслуживает любовь, как от своих питомцев, так и от лиц, наблюдающих за самим Тимрясовым», — тенĕ. С. Н. Тимрясов çинчен И. Я. Яковлев Хусан кĕпĕрненчи Чистай уесĕнчи халăх учили-

щисен инспекторĕ патне янă çырура çапла çырнă: «При этом считаю долгом присовокупить, что Тимрясов состоял учителем в Симбирской чувашской школе с 1 августа 1877 г. по 1880 год и во все время был усерден к исполнению своей обязанности, отличного поведения».

С. Н. Тимрясов хăй вăхăтĕнче чăваш халăх этнографийĕпе те интересленнĕ. 1875 çулта «Известия по Казанской епархии» журналăн 9-мĕш номĕрĕнче унăн «Похороны и поминки чуваш-язычников в дер. Ишалькиной Чистопольского уезда» ятлă интереслĕ статйи пичетленсе тухнă. С. Н. Тимрясов мĕн виличченех И. Я. Яковлевпа туслă та ĕçлĕ çыхăну тытса тăнă.

Алексей Васильевич РЕКЕЕВ — И. Я. Яковлев — пĕрремĕш вĕренекенĕ, чи çывăх пулăшаканĕсенчен пĕри. Вăл та 1848 çулта Кăнна Кушкинче, удельни хресчен çемйинче çуралнă. 1869—1872 çулсенче И. Я. Яковлев пулăшнипе Чĕмпĕр хула училищинче вĕреннĕ. И. Я. Яковлев Хусан университетĕнче вĕреннĕ çулсенче вăл Чĕмпĕр чăваш шкулĕнче ачасене вĕрентнĕ, И. Н. Ульяновпа туслă пулнă. Çĕнĕ чăваш çырулăхне тунă тапхăрта А. В. Рекеев Анат Тимĕрçен чăваш шкулĕнче (халĕ Ульяновск облаçĕ, Чăнлă районĕ. — А. А.) вĕрентнĕ, кунтах малтанхи букварьсен пахалăхне сăнаса тĕрĕсленĕ. 1874—1882 çулсенче вăл Хусанта учительсем хатĕрлекен семинарире чăваш ачисене вĕрентсе пурăннă. 1882 çулта А. В. Рекеев Теччĕ уесĕнчи Кивĕ Эйпеçри (халĕ Чăваш Республикинчи Елчĕк районĕ. — А. А.) чиркÿре ĕçленĕ, шкулта вĕрентнĕ. Кунта вăл пĕр уцлăнмасăрах 35 çул хушши, пенсие тухиччен (1917 ç.) ĕçленĕ. А. В. Рекеев — И. Я. Яковлевăн паллă ĕçтешĕ. Вăл мĕн виличченех, И. Я. Яковлев пекех, чăваш халăхне çутта кăларассишĕн, унăн культурине ÿстерессишĕн ĕçлесе пурăннă.

И. Я. Яковлев А. В. Рекеев хушшинчи туслă та ĕçлĕ çыхăнусен пĕлтерĕшĕ çыруллă чăваш культурин историйĕнче пысăк пĕлтерĕшлĕ йĕр хăварнă: вăл уйрăмах вырăсла тĕн содержанилле литературăна чăвашла куçарма нумай вăй хунă. Ку вăл, паллах, чăваш литература чĕлхине аталантарас тесе тунă пархатарлă ĕç пулнă. Куçарнă евангели кĕнекисен пахалăхне тĕрĕслесе пăхас тесе, 1899 çулта А. В. Рекеев Хусан кĕпернинчи чăвашсем пурăнакан пур уессенче те пулнă: тури диалект çыннисене пухса, хăйĕн куçарăвĕсене вуласа кăтартнă, сÿтсе явнă, вĕсен чĕлхипе стильне витĕмлĕрех тăвас тесе тăрăшнă.

Игнатий Иванович ИВАНОВ — 1848 çулта хальхи Тутар республикинчи Кăнна Кукши ялĕнче удельни хресчен çемйинче çуралнă. 1856 çулта вăл И. Я. Яковлевпа пĕрле удельни шкулне вĕренме кĕнĕ, унта вăл та И. Яковлевпа пĕрлех çĕр виçекенсен Чĕмпĕр шкулĕнче вĕреннĕ, анчах, ашшĕ ÿкĕтленине пула, унта, вĕренме пăрахса, каллех яла таврăнма тивнĕ. Вара 1870 çулсенчех кунта хресчен ĕçĕпе пурăннă. 1870 çулта И. Я. Яковлев чĕнсе илнипе И. И. Иванов Хусана Н. И. Ильминский уçнă тĕне кĕнĕ тутар ачисен шкулĕн ĕçĕ-хĕлĕпе паллашать, учитель пулма хатĕрленет. 1871—1875 çулсенче Кăнна Кукшинчи шкулта ĕçлесе пурăнать. 1871 çулта И. Н. Ульяновпа пĕрле тăван ялĕнче шкул уçма, унăн çĕнĕ çуртне лартма хастар хутшăнать.

1876 çулта И. И. Иванов учительсем хатĕрлекен Хусан семинарийĕнче учитель ятне илме экзамена хатĕрленнĕ, анчах та учителе тухаймасăрах Теччĕ уесĕнчи шкулсенче ĕçленĕ.

Тăван ялта ĕçленĕ вăхăтра И. И. Иванов пурнăçа сăнлакан йăла калавĕсем çырнă. Унăн калавĕсенчен паллăраххисем: «Çынна мулшăн туман, мула çыншăн тунă», «Çынна епле тăвăн, ху та çавна курăн», «Çынна усал тăвакан хăй те усал курать» т. ыт те. И. И. Иванов пурĕ 14 калав çырнă. Вĕсенче вăл чăваш халăх пурнăçĕнчи, йăла-йĕркери çитменлĕхсене питлет. Унăн икĕ калавĕ хăй вилнĕ хыççăн 1900 çулта Чĕмпĕрте тухнă «Чăваш букварĕнче» пичетленнĕ, ыттисем ку таранччен алçыру халлĕн упранаççĕ. И. И. Иванов 1885 çулта тăван ялĕнче вилнĕ.

Тимофей Петрович ПЕТРОВ — Пăва уесĕнчи Пимĕрсел ялĕнчи хресчен çемйинче çуралнă. Тăван ялĕнчи шкултан вĕренсе тухсан, Т. П. Петров унтах ĕçлеме тытăннă. Вăл çĕнĕ çырулăх тăвакансене, укса-тенкĕ парса хастар пулăшнă. Пăва уесĕнчи чăвашсен чĕлхине сăнама пынă И. Я. Яковлевпа В. А. Белилина халăх сăмахлăхĕн паха тĕслĕхĕсене пухса панă, чăваш чĕлхинчи сасăсем пирки хăй мĕн сăнаса пĕлнине пĕлтерсе тăнă. 1873 çулхи октябрьте учительсем хатĕрлекен Хусан семинарийĕнче вăл Н. И. Ильминскипе И. Я. Яковлев тăрăшнипе халăх училищисенче ĕçлекен учитель ятне илме экзамен тытнă. Хусан вĕренÿ округĕ сĕннипе ăна часах Самар кĕпĕрнинчи Пĕкĕлме уесĕнчи Тилечер ятлă чăваш ялне янă.

И. Я. Яковлев 1873 çулхи октябрĕн 18-мĕшĕнче А. В. Рекеев патне янă пĕр çырăвĕнче Т. П. Петров çинчен çапла çырнă: «Ĕнтĕ пирĕн инçетри чăвашсемшĕн тăрăшакан тата пĕр çын пулчĕ, Тимофей Петрович чăвашла пит лайăххах пĕлмест пулин те — хамăр çын, кирлĕ пулсан, ун патне пулăшма чăвашла авантарах пĕлекен тепĕр ача яма та юрать», — тенĕ.

Т. П. Петров учителĕн ĕмĕрĕ вăрăм пулман, вăл 1875 çулхи октябрĕн 9-мĕшĕнче Самар облаçĕнчи Чаллăпуç районне кĕрекен Тилечер ялĕнче çĕре кĕнĕ.

Данил Филимонович ФИЛИМОНОВ 1855 çулта Хусан кĕпĕрнинчи Çĕрпÿ уесне кĕрекен Ямаш ялĕнче (халĕ Чăваш Республикин Çĕрпÿ районĕ) чухăн хресчен çемйинче çуралнă. Чурачăкри земство шкулĕнчен вĕренсе тухсан, Етĕрне уесĕнчи Хапăсри (халĕ Вăрнар районĕ) икĕ класслă шкулта вĕреннĕ.

Нумай пĕлме тăрăшакан малаш ĕмĕтлĕ вунçичĕ çулхи çамрăк 1872 çулта вырăс мар халăх шкулĕсем валли учительсем хатĕрлекен Хусан семинарийĕн чăваш уйрăмне вĕренме кĕнĕ. Кунта вăл семинари директорĕпе — Н. И. Ильминский профессорпа, Хусан университетчĕн иккĕмĕш курсĕнче вĕренекен И. Я. Яковлев студентпа тата унпа пĕрле çырулăх тума хутшăннă юлташĕсемпе паллашнă. Вĕсемпе пĕрле Д. Ф. Филимонов та малтанхи чăвашла букварьсен алçырăвĕсене хатĕрлеме хутшăннă. Семинарирен вĕренсе тухсан, 1876—1882 çулсенче Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче историпе географи вĕрентнĕ. 1881 çулта вăл Хусанта экстрен йĕркипе халăх учителĕн ятне илме экзамен тытнă. Ун хыççăн Д. Филимонов Çĕрпÿ, Чикме уесĕнчи чăваш шкулĕсенче ĕçлесе пурăннă, шкулсем уçнă. 1894 çулта вăл Чикме уесĕнчи Ишек салинче миссионерсен шкулне уçнă тата ертсе пынă. «Казанский телеграф» хаçатăн 1899 çулхи октябрĕн 13-мĕшĕнче тухнă номерĕнче Д. Ф. Филимонова «пултаруллă педагог тата писатель» тесе хакланă.

1899—1919 çулсенче Д. Ф. Филимонов Самар кĕпĕрнинчи Тăварăм ялĕнче (халĕ Самар облаçĕн Шунталĕ районĕ. — А. А). пупра ĕçлесе пурăннă, шкулта вĕрентнĕ, шкулсем уçнă. 1900 çулта ăна Самар кĕпĕрнинчи православи чиркĕвĕн куçару комисси председательне суйланă.

Д. Ф. Филимонов хăй те вырăсларан чăвашла нумай куçарнă. 1888 çулта вăл шкулта вулама «Вырăс халăх историйĕ çинчен» ятлă калавсен пуххин икĕ кĕнекине пичетлесе кăларнă. Унта вăл Карамзин, Державин, Пушкин, Тургенев произведенийĕсене чăвашла куçарнă сыпăкĕсене те кĕртнĕ. Д. Ф. Филимонов 1936 çулта 81 çула кайсан, Çĕрпÿ районĕнчи Ямаш ялĕнче вилнĕ.

Çырулăх тунă тапхăра аса илсе, каярахпа Д. Филимонов паллă чăваш историкĕ Н. В. Никольский патне 1906 çулхи ноябрĕн 6-мĕшĕнче янă çырăвĕнче акă мĕн çырнă: «Эпĕ хама тăван халăха çутта кăларас ĕç пуçламăшĕнче тăма тÿрĕ килнĕшĕн телейлĕ тесе шутлатăп. Эпĕ, кăшт çеç пулин те, И. Яковлевпа пĕрле малтанхи чăвашла букварь тума, малтанхи куçарусем тума хутшăнтăм. Эпир хамăр халăхăн культура шайне мĕн чухлĕ те пулин çÿлерех хăпартас тесе питех те тимлĕ, тăван халăха ырă сунса, уншăн тÿрĕ кăмăлпа ĕçлерĕмĕр. Ĕçлени хамăршăн çеç пултăр темен», — тенĕ.

Юлашкинчен çапла çирĕплетсе калăпăр: чăваш çырулăхĕн сăпки умĕнче тăван чĕлхене ăста пĕлекен хастар çынсен ушкăнĕ тăнă. Çĕнĕ чăваш çырулăхне тăвас шухăш чи малтан Н. И. Ильминский пуçĕнче çуралнă. Çав идейăна пурнăçлама ăна И. Я. Яковлев пек çивĕч ăслă, пултаруллă организатор кирлĕ пулнă. И. Я. Яковлев вара пĕтĕм ĕçе йĕркелесе, ертсе пыраканĕ пулнă. Уншăн вăл хăйĕн вĕренÿри вăхăтне те, укçи-тенкине те хĕрхенмен. И. Я. Яковлева çак пысăк пĕлтерĕшлĕ ĕçре унăн çывăх юлташĕсем, хăй пекех ĕçчен те тÿрĕ кăмăллă С. Н. Тимрясов тата малтанхи вĕренекенĕсем А. В. Рекеев, И. И. Иванов, Т. П. Петров, Д. Ф. Филимонов хастар пулăшса тăнă. Çавăншăн чăваш халăхĕ вĕсен ячĕсене ĕмĕрех асра тытĕ.

И. Яковлевпа унăн çывăх юлташсем тăрăшнипе тунă çĕнĕ çырулăх пĕлтерĕшĕ питех те пысăк: вăл пирĕн халăхăн вĕренÿпе культура шайне хăпартма пулăшрĕ, ăна тĕнче культурин аслă сулĕ çине тухма май пачĕ. Вĕсем революциччен тапхăртах çыруллă тăван культурăна аталантарас тесе, 50 çул хушши (1868—1918) ырми-канми ĕçлесе, (Хусанти кÿçару комиссийĕпе пĕрле) 700 ытла чăвашла кĕнеке пичетлесе кăларнă, илемлĕ чăваш литература чĕлхине йĕркелеме пултарнă. Вĕсен çак пархатарлă ĕçĕ — пирĕн паянхи çырулăхăн, илемлĕ литературăпа искусствăн тата наци шкулĕн çирĕп никĕсĕ.